

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक धोरण

प्रा. डॉ. अशोक कोरडे¹, विवेक तात्यासाहेब जेवे²

¹मार्गदर्शक, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, एस. के. गांधी महाविद्यालय, कडा ता. आष्टी जि. बीड

²संशोधक विद्यार्थी, स. प. महाविद्यालय पुणे, ४११०३०

Corresponding Author: विवेक तात्यासाहेब जेवे

DOI - 10.5281/zenodo.14545648

प्रस्तावना:

भारताच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय इतिहासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि अमूल्य आहे. त्यांचे विचार, विचारसरणी आणि धोरणे केवळ एका विशिष्ट काळापुरती मर्यादित नसून ते आजही आधुनिक भारताच्या आर्थिक विकास आणि सामाजिक न्यायाच्या प्रक्रियेला दिशा देणारे आहेत. त्यांनी सामाजिक विषमता, जातिव्यवस्था आणि आर्थिक असमानता यांसारख्या भारताच्या मूलभूत समस्यांना ओळखून त्यांच्या मुळावर प्रहार करणारे ठोस उपाय सुचवले. बाबासाहेब आंबेडकर यांना केवळ भारतीय संविधानाचे शिल्पकार म्हणून ओळखले जाते, परंतु त्यांची ओळख एक प्रखर अर्थशास्त्रज्ञ, दूरदृष्टीचे अर्थतज्ञ आणि आर्थिक पुनर्रचनेचे पुरस्कर्ते म्हणून अधिक व्यापक आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जीवनभर वंचित, शोषित आणि दुर्बल घटकांसाठी लढा दिला. त्यांनी सामाजिक सुधारणा आणि आर्थिक पुनर्रचना या दोन्ही गोष्टींच्या सांगड घालून एक न्याय्य आणि सर्वसमावेशक समाजव्यवस्था निर्माण करण्याचे

स्वप्न पाहिले. त्यांच्या मते, आर्थिक विकास हा केवळ संख्यात्मक वाढीसाठी नसून तो सामाजिक न्याय, आर्थिक समानता आणि मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्यासाठी साधन म्हणून वापरला पाहिजे. त्यांनी जगभरातील आर्थिक विचारधारा, विशेषतः पाश्चिमात्य अर्थतज्ञांचे सिद्धांत समजून घेत भारतीय परिस्थितीला अनुसरून स्वतःची स्वतंत्र आर्थिक विचारधारा विकसित केली.

भारताची सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थिती:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा काळ हा भारताच्या सामाजिक आणि आर्थिक इतिहासात अत्यंत महत्त्वाचा होता. ब्रिटिश काळात भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषीप्रधान आणि औद्योगिक दृष्टिकोनातून मागासलेली होती. भारतात आर्थिक विषमता ही जातिव्यवस्थेमुळे अधिक तीव्र स्वरूपात होती. समाजातील वंचित घटकांना कोणत्याही प्रकारचा आर्थिक सहभाग किंवा संसाधनांवर अधिकार नव्हता. संपत्तीचे केंद्रीकरण, शेतीची दयनीय परिस्थिती, कामगारांचे शोषण आणि

पाणीटंचाई यांसारख्या समस्यांमुळे भारतीय समाजाचे आर्थिक पतन होत होते.

त्याशिवाय, भारतात ग्रामीण आणि शहरी विकासामध्ये मोठी तफावत होती. ग्रामीण भागात गरीब शेतकरी, शेतमजूर आणि कामगार हे प्रचंड दारिद्र्य आणि उपासमारीच्या गर्तेत होते. दुसरीकडे, उद्योगधंदे आणि शहरातील संपत्ती मोजक्या उच्च वर्गीयांच्या हातात केंद्रित झालेली होती.

अशा परिस्थितीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय समाजाच्या मुळाशी असलेल्या आर्थिक विषमतेला समजून घेत शाश्वत आणि न्याय्य आर्थिक धोरणे मांडली. त्यांच्या धोरणांनी समाजाच्या सर्व थरांचा समतोल विकास, संपत्तीचे समतोल वितरण आणि श्रमिक व वंचित घटकांचे सक्षमीकरण या गोष्टींवर भर दिला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: आर्थिक विचारांचे महत्त्व:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार हे आर्थिक न्याय आणि सामाजिक न्याय यांच्या समतोलावर आधारित होते. त्यांनी ब्रिटन आणि अमेरिकेतील नामवंत विद्यापीठांमध्ये शिक्षण घेतले होते. लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स आणि कोलंबिया विद्यापीठात त्यांनी आर्थिक विषयाचा सखोल अभ्यास केला. त्यांच्या "The Problem of the Rupee: Its Origin and Its Solution" या संशोधन प्रबंधाने भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या समस्यांकडे गंभीरपणे लक्ष वेधले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या मुख्य तीन घटकांवर विशेष लक्ष केंद्रित केले:

१. शेती आणि कृषी धोरण
२. जलसंपत्तीचे व्यवस्थापन
३. कामगार हक्क आणि औद्योगिक विकास

याशिवाय, त्यांनी संपत्तीचे समतोल वितरण, रिझर्व्ह बँकेच्या स्थापनेसाठी भूमिका, भूसुधारणा आणि श्रमिकांच्या सक्षमीकरणासाठी व्यापक धोरणे मांडली. त्यांनी दिलेल्या या धोरणांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेला एक नवी दिशा दिली.

शेती आणि कृषी धोरण:

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे, परंतु ब्रिटिश काळात शेती अत्यंत दुर्दशाग्रस्त अवस्थेत होती. लहान शेतजमिनी, सिंचन सुविधांची कमतरता आणि शेतकऱ्यांचे कर्जबाजारीपण यामुळे शेतीतील उत्पन्न अत्यंत कमी होते. आंबेडकरांच्या मते, शेती ही केवळ उपजीविकेचे साधन न राहता ती एक उद्योग म्हणून विकसित झाली पाहिजे. त्यांनी समूह शेतीचा (Collective Farming) पुरस्कार केला, ज्यामुळे लहान शेतकऱ्यांच्या समस्या कमी होऊ शकतात.

शेतीतील श्रमिक आणि शेतमजूर यांच्या सक्षमीकरणासाठी आंबेडकरांनी त्यांचे सामाजिक आणि आर्थिक हक्क प्रस्थापित करण्यावर भर दिला. त्यांच्यामते, भारताच्या समतोल विकासासाठी शेती

आणि उद्योग या दोन्ही क्षेत्रांचा एकत्रित विकास होणे गरजेचे आहे.

जलसंपत्तीचे व्यवस्थापन आणि जलसंधारण:

भारतीय शेती आणि उद्योगाच्या विकासासाठी पाण्याचा योग्य वापर आणि नियोजन अत्यंत महत्त्वाचे आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जलसंपत्तीचे व्यवस्थापन कसे करावे याबद्दल सखोल विचार मांडले. त्यांनी नद्यांचे एकत्रीकरण, कालव्यांची उभारणी आणि जलसंधारण प्रकल्प यावर भर दिला.

दामोदर व्हॅली प्रकल्प आणि हीराकुंड धरण यांच्या उभारणीमध्ये त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. पाण्याच्या पुनर्वापरासाठी आणि सिंचन सुविधा उपलब्ध करण्यासाठी त्यांनी विज्ञाननिष्ठ विचार मांडले. आज पाण्याचे दुर्भिक्ष्य आणि जलवायू परिवर्तन या समस्यांवर मात करण्यासाठी आंबेडकरांनी सुचवलेले जलसंधारणाचे उपाय अत्यंत उपयोगी ठरत आहेत.

कामगार हक्क आणि औद्योगिक विकास:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कामगारांना त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण मिळावे यासाठी मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न केले. कामाच्या आठ तासांचा नियम, किमान वेतन, सामाजिक सुरक्षा आणि कामगार संघटनांचे हक्क यांसाठी त्यांनी आवाज उठवला. त्यांच्या या विचारांनी

औद्योगिक क्षेत्रात कामगारांच्या जीवनमानात मोठी सुधारणा झाली.

त्यांचा औद्योगिकीकरण हा आर्थिक विकासाचा मुख्य पाया होता. त्यांनी औद्योगिकीकरणाला शेतीच्या विकासासोबत जोडून कृषी-औद्योगिक विकासाची संकल्पना मांडली.

रिझर्व्ह बँकेची स्थापना:

भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या स्थापनेमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. त्यांच्या "The Problem of the Rupee" या प्रबंधामुळे भारताला स्वतःची केंद्रीय बँक मिळाली. रिझर्व्ह बँकेच्या स्थापनेने भारताला आर्थिक स्थैर्य आणि नियंत्रणासाठी एक सक्षम संस्था मिळाली.

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची आर्थिक विचारसरणी:

१.१ शेती व कृषी धोरण:

डॉ. आंबेडकरांच्या काळात भारतातील शेतकरी शेतीला उपजीविकेचे साधन म्हणून पाहत होते. त्यांची शेती कुटुंबाच्या गरजा भागवण्यासाठी मर्यादित होती. त्यामुळे त्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य लाभत नव्हते.

आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार:

औद्योगिक स्तरावर शेतीचा विकास: शेती केवळ उपजीविकेचे साधन न राहता, ती औद्योगिक उत्पादनाचा भाग बनली पाहिजे.

समूह शेती (Collective Farming):
आंबेडकरांनी समूह शेतीचा पुरस्कार केला. यामुळे लहान शेतकऱ्यांना एकत्रित येऊन शेतीतून जास्त उत्पादन मिळवता येईल.

शेतमजूर आणि श्रमिकांचे उन्नतीकरण:
आंबेडकरांना असे वाटत होते की शेतीमजुरांना आर्थिक व सामाजिक स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे.

१.२ जलसंधारण व पाण्याचे व्यवस्थापन:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पाणी हे विकासाचे केंद्रबिंदू आहे असे मानले आणि जलसंधारणाचे महत्त्व पटवून दिले.

त्यांची जलसंधारणावरील धोरणे:

नद्यांचे एकत्रीकरण: भारतातील प्रमुख नद्यांचे व्यवस्थापन करून देशभरात पाणी पुरवठा सुकर करावा.

प्रकल्प उभारणी: त्यांनी दामोदर व्हॅली प्रकल्प आणि हीराकुंड धरण या पाणलोट क्षेत्र विकास प्रकल्पांना दिशा दिली.

कालव्यांची उभारणी: शेतीसाठी आणि औद्योगिक क्षेत्रासाठी पाण्याचे योग्य नियोजन करून कालवे बांधण्यावर भर दिला.

१.३ संपत्तीचे समतोल वितरण:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, समाजात असलेल्या संपत्तीच्या असमानतेमुळे आर्थिक विषमता वाढते.

त्यांची धोरणे:

- **भू-सुधारणा:** जमीनसुधारणा करून भूमिहीनांना जमीनवाटप करणे.

- **कामगार हक्कांचे संरक्षण:** त्यांनी कामगारांसाठी आठ तास कामाचे धोरण मांडले.

- **वित्तीय संस्था:** डॉ. आंबेडकरांनी आर्थिक स्थैर्यासाठी केंद्रीय बँकेची गरज अधोरेखित केली आणि भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या स्थापनेचा पाया घातला.

२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे ठळक आर्थिक योगदान

२.१ भारतीय रिझर्व्ह बँकेची स्थापना:

डॉ. आंबेडकरांनी "The Problem of the Rupee: Its Origin and Its Solution" या प्रबंधातून भारतीय अर्थव्यवस्थेतील चलन व्यवस्थेचे दोष अधोरेखित केले. त्यांची हीच विचारधारा भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या स्थापनेसाठी प्रेरणादायी ठरली.

२.२ जलसंपत्तीचे विकास प्रकल्प:

- **हीराकुंड धरण प्रकल्प:** ओडिशा येथे उभारलेला हा प्रकल्प शेती व ऊर्जा उत्पादनासाठी महत्त्वाचा ठरला.
- **दामोदर व्हॅली प्रकल्प:** बंगाल-बिहारसाठी तयार करण्यात आलेला हा प्रकल्प सिंचन, जलविद्युत आणि पूर नियंत्रणासाठी उपयुक्त ठरला.

२.३ कामगार व औद्योगिक क्षेत्रातील सुधारणा:

डॉ. आंबेडकरांनी कामगारांचे हित आणि औद्योगिक शिस्त यांचा समतोल राखणारे धोरण मांडले.

कामगारांसाठी आठ तास कामाची वेळ निश्चित केली.

महिला कामगारांना संरक्षण मिळावे यासाठी धोरणे सुचवली.

३. आधुनिक भारतात आंबेडकरांचे विचार आणि त्यांची उपयुक्तता:**३.१ ग्रामीण विकास:**

डॉ. आंबेडकरांनी लघुउद्योग, सहकार चळवळ आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था याला बळकटी देण्यावर भर दिला. आजही ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी ही धोरणे महत्त्वाची ठरतात.

३.२ सामाजिक न्याय आणि आर्थिक समानता:

आरक्षणाच्या माध्यमातून दलित, आदिवासी आणि इतर मागासवर्गीयांना आर्थिक आणि सामाजिक प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न केला.

आर्थिक धोरणे ही संपत्तीचे समान वितरण करण्यास चालना देतात.

३.३ औद्योगिक विकास आणि पर्यावरणीय संतुलन:

आंबेडकरांनी औद्योगिकीकरणाला पर्यावरणपूरक मार्गाने विकसित करण्याचा विचार मांडला होता.

निष्कर्ष:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची आर्थिक धोरणे आणि विचारसरणी केवळ त्यांच्या काळापुरती मर्यादित नव्हती, तर ती आजही सर्वसमावेशक विकास, सामाजिक न्याय आणि शाश्वत आर्थिक प्रगती या संकल्पनांसाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरतात. त्यांनी आर्थिक विषमता, वर्गभेद आणि सामाजिक अन्याय या त्रिसूत्रीवर कठोरपणे प्रहार करत एक सशक्त, समतोल आणि न्याय्य अर्थव्यवस्था उभारण्याचे स्वप्न पाहिले.

भारतीय समाजव्यवस्थेत प्रचंड असमानता आणि जातीय विषमता होती. अशा परिस्थितीत त्यांनी संपत्तीचे समतोल वितरण, शेतीचा औद्योगिकीकरणासोबत विकास, जलसंपत्तीचे विज्ञानाधारित व्यवस्थापन, कामगार व शेतमजुरांच्या हक्कांचे संरक्षण यांसारख्या विषयांवर विचार मांडले. त्यांच्या या धोरणांनी अर्थव्यवस्थेतील प्रत्येक घटकाचा विकास साधला आणि देशातील बहुजन समाजाला प्रगतीसाठी नवे दार उघडून दिले.

आजच्या काळातील प्रासंगिकता:**१. शेतीतील सुधारणांसाठी आंबेडकरांची भूमिका:**

आंबेडकरांनी समूह शेती (Collective Farming) आणि औद्योगिक शेतीचा पुरस्कार केला. आजही कृषी क्षेत्र अनेक समस्यांशी झुंजत आहे, जसे की लहान शेतकऱ्यांचे उत्पन्न, पाण्याची कमतरता, अनावश्यक मध्यस्थी आणि तांत्रिक

उणिवा. त्यामुळे आंबेडकरांनी मांडलेली सामूहिक शेती आणि पाण्याच्या व्यवस्थापनासाठी जलसंधारण प्रकल्प यांची महत्त्वता अधिक स्पष्ट होते.

२. जलसंधारण प्रकल्प आणि पर्यावरणीय संतुलन:

आंबेडकरांनी नद्यांचे एकत्रीकरण, जलसंधारण प्रकल्प आणि कालव्यांच्या उभारणीसाठी भर दिला. आजच्या काळात पाण्याचे दुर्भिक्ष्य, हवामान बदल आणि शेतीच्या सिंचनासाठी पाण्याचा अपुरा पुरवठा या समस्या उग्र स्वरूप धारण करत आहेत. यावर आंबेडकरांनी मांडलेले जलव्यवस्थापनाचे विचार आजही प्रेरणादायी ठरतात.

३. औद्योगिक विकास आणि कामगार हक्क:

औद्योगिक क्रांतीत कामगारांच्या हक्कांना महत्त्व देणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कामाच्या आठ तासांचा नियम, किमान वेतनाची अट आणि कामगार संरक्षण कायदे यांसाठी मोठी लढाई दिली. आज ग्लोबलायझेशन आणि टेक्नोलॉजीच्या युगात कामगारांचे अधिकार पुन्हा चर्चेत आले आहेत. त्यांची विचारधारा, कामगारांचे कल्याण आणि उद्योग विकासाचा समतोल, हे धोरण अत्यंत उपयोगी ठरते.

४. सामाजिक न्याय आणि आर्थिक सक्षमीकरण:

डॉ. आंबेडकरांनी सामाजिक न्याय हा आर्थिक प्रगतीचा पाया मानला. त्यांनी वंचित

समाजाला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी शैक्षणिक आरक्षण, आर्थिक सवलती आणि संरक्षणात्मक धोरणे मांडली. आजही त्यांच्या विचारांवर आधारित आरक्षण व्यवस्था ही समाजातील दुर्बल घटकांना आर्थिक आणि सामाजिक सक्षमीकरणासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे.

५. भारतीय रिझर्व्ह बँकेची महत्त्वता:

आंबेडकरांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या स्थैर्यासाठी स्वतंत्र केंद्रीय बँकेची गरज अधोरेखित केली. भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या स्थापनेमध्ये त्यांचा विचार मार्गदर्शक ठरला. आज मुद्रास्फीती, आर्थिक स्थैर्य आणि वित्तीय धोरणे रिझर्व्ह बँकेच्या माध्यमातून नियंत्रित केली जातात. यावरून त्यांच्या दूरदृष्टीचे महत्त्व अधोरेखित होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची दूरदृष्टी आणि त्यांचा वारसा:

आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यांनी समाजाच्या सर्व थरांचा विकास होईल, अशा समतोल विकासाचे धोरण मांडले. त्यांची दूरदृष्टी केवळ आकड्यांवर आधारित नव्हती, तर त्यांचा मानवी कल्याणावर विश्वास होता.

"मानवी विकास" ही आर्थिक प्रगतीची खरी व्याख्या आहे.

शेती, जलसंधारण, उद्योग, शिक्षण आणि सामाजिक न्याय यांचा समतोल साधला तरच

देशाचा सर्वांगीण विकास होईल, असे त्यांचे मत होते.

आजच्या आधुनिक भारतातही आंबेडकरांचे विचार आणि धोरणे शाश्वत विकास साधण्यासाठी मार्गदर्शक आहेत. वाढती आर्थिक विषमता, सामाजिक असमानता आणि पर्यावरणीय प्रश्न या सगळ्यांवर उत्तर शोधण्यासाठी आंबेडकरांनी

मांडलेले विचार आज अधिक प्रासंगिक ठरत आहेत.

संदर्भ:

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: जीवन व कार्य
२. The Problem of the Rupee: Its Origin and Its Solution - B.R. Ambedkar
३. संबंधित संशोधन पत्रे व लेख